

ознаками їх переписування із Скорининого перекладу. Одна така копія, з бібліотеки львівського василіанського монастиря св. Онуфрія, тепер розбита — перша половина зосталась у Львові, другу половину дістав звідти М. П. Погодін, і вона тепер у Ленінградській Публічній бібліотеці. Наприкінці книг Мойсеевих читається приписка, що переписав їх «Дмитро ізъ Зънкава писарчикъ» року 1575; в другій половині є дати років 1573—1577, а приписка при книзі Езекії виразно парафразує друкарські закінчення Скорини¹. Крім текстів Скорини, які тепер маємо в друкованих книгах, тут містяться також книги пророків і кілька інших, — котрі тому П. Влидимиров уважав за копію зі Скорининих перекладів, у друці нам не звісних. Друга копія, тепер у варшавській бібліотеці Красинських, у змісті вичисляє всі книги Старого і Нового завіттів (як у передмові Скорини), але в дійсності уривається на книзі Сираха; при кінці Мойсеевих книг має подібну ж приписку 1596 р. («Божією помощію, повеленієм же и пильностію худого человека на имя Луки въ неславнемъ же градъ Тернополи»). Третій фрагмент — 1569 р., тепер Ленінградської Публічної бібліотеки, містить тільки чотири книги — Йова, Притчі, Еклезіаст і Премудрість Соломона; цікавий тим, що переписувач ще більш безпардонно повставляв своє ім'я у Скоринині замітки², а також і деякими змінами, внесеними у Скоринин текст (пороблені деякі додатки і правопис змінено на болгарський).

Краківське видавництво (Фюль і К). З вищесказаного мусить бути ясно, що, з одного боку, діяльність Скорини має виразні прикмети новаторства і подібно як той вище схарактеризований раціоналістичний рух, входить у течію Відродження і Реформації своїми намаганнями наблизити освіту і

¹ «Скончашася книги Езехія пророка Божія Божією помощію повеленієм же и пильностію богобойного іерея Іоанна пастыря Христовыхъ овецъ въ неславнѣмъ же градъ Маначинѣ по вылощеніи Слова Божія... лѣта тысячнаго пятсотого седмьдесят семого». Пор. закінчення Скорини: «Скончалася книга сия, святого Йова, с помощію Бога в Троици единого, повеленієм, працею и выкладомъ избранного мужа в лекарскихъ наукахъ доктора Франциска Скоринина сына с Полоцка»... Або: «То естъ конецъ первыхъ книгъ Мойсеевихъ, еже отъ еврей называются Брешись, по-гречески же и по-латине именуются Еnezeосъ, а по-руски Бытъя, Божією помощію зупольне выложены и вытиснены повѣленіємъ и пильностію ученого мужа, в лекарскихъ наукахъ доктора...».

² Наприклад, у передмові до книги Йова: «Про тожь я, Василий Жугаев сынъ зъ Ярославля, в лѣкарскихъ наукахъ докторъ (!), знаючи сеє, иже естъ найвышшая мудрость, розмышленіе смерти...» і т. д. (пор. вище).

Ця популярність Скорининих перекладів у Галичині здається мені також деяким підтвердженням того, що його празька робота стояла в ближчій зв'язку з Західною Україною, і тут його празькі друки були особливо відомі і цінні.

вищі духовні інтереси (так, як їх тодішні люди розуміли) до розуміння і вжитку мас («посполитої убогої людини»), — так, з другого боку, вона дуже близька до того не стільки реформаційного, як консерваційного руху в православних церковних колах, що помічається в тім же часі. Се явище взагалі характеристичне для всієї цієї доби, до котрої ми непомітно, поволі заглиблюємося з отими різними посередніми течіями, аж дійдемо до першого нашого відродження. Намагання «до направи руської церкви старожитної благочестивої», в основі своїй глибоко консервативні, тісно і не раз нерозривно сплітаються з поступовими течіями — намаганнями до піднесення і усвідомлення мас, притягнення їх до культурного національного життя та розвитку цієї культури: школи, письменства, науки. Часом ці течії підтримували поспіль одна одну — кооперували, часом поборювали, змагались і одна одну вибивали з життя. Цю двоїстість треба мати на увазі в слідженні всього подальшого культурного руху XVI і XVII вв., і вона виступає вже цілком виразно в культурнім житті кінця XV і половини XVI в., в передреформаційних часах, і тут з нею в повній мірі треба рахуватись, хоча дуже тяжко буває дійти властивих мотивів та ініціатив тих чи інших явищ.

Отакій загадковий характер і досі має надзвичайно цікавий і, можливо, — дуже важливий у своєму змісті епізод: краківське видавництво Швайпольта Фіоля, що протягом цілого останнього століття будило живу увагу як перше взагалі слов'янське видавництво¹.

¹ Важливіша література: *Bandtkie I. S. Historia drukarń krakowskich od zaprowadzenia druków do tego miasta aż do czasów naszych*, 1815; *Grabowski A. Starożności historyczne Polskie*, I, 1840; *Stacovъ B.*, студія з 1864 р., передрукована у «Собрании сочинений» (СПб., 1894, т. 2); *Estreicher K. Günter Zainer i Świętopelk Fiol* (Biblioteka Warszawska, 1867); *Golowatzkij I. Sweipolt Fiol und seine kyrilische Buchdruckerei in Krakau vom j. 1491*, — *Sitzungsberichte der pphil. hist. Classe der Kais. Akademie*, Wien, 1876; критичні замітки Вержбовського у «Варшав. унів. изв.» 1878, III; замітки з приводу їх Гільдебранда у «Древняя и новая Россія» (СПб., 1880, II); *Каратаевъ И.* Осмогласникъ 1491 года, СПб., 1876; його ж, *Описание славяно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилловскими буквами*. СПб., 1883 (Сборникъ ОРЯС, т. 34); *Собко Н.* Янь Геллеръ, краковскій типографщикъ XVI вѣка, его предшественники, товарищи, преемники. — ЖМНП, 1883, XI; *Голубевъ С. Т.* О первопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, изданныхъ въ Краковъ, 1491 г. — Труды Киевск. дух. акад., 1884, № 2, с. 257—268; критика О. І. Соболевського у ЧИОНЛ (II, с. 200); *Владиміровъ П.* Франциск Скорина, с. 24—27; його ж, *Начало славянскаго и русскаго книгопечатанія в XV и XVI вѣкахъ*. — ЧИОНЛ, 1894, VIII; до цього О. І. Соболевського — рецензія в ЖМНП (1888, X) і стаття «Книгопечатаніе» (Богословская энциклопедія/Под ред. Лопухина, 1911, т. XII); *Monumenta Polonia Typographica XV et XVI saeculorum*, I — *Cracovia impressorum XV et XVI ss.*, ed. Ptański, Львів, 1922 (тут розділ «Pierwszy drukarz slowiański»); *Попов П.* Початки друкарства у слов'ян — 350 років українського друку (Бібліол. вісті, 1924, № 1—3); його ж замітки до «Monumenta Typographica» в «Україні» (1926, IV); *Свенціцький І.* Початки книгопечатання на землях України... Жовква, 1924; *Огієнко Ів.* Історія українського друкарства. Львів, 1925 (доволі велика бібліографія, але дуже мало про саме видавництво).

Останні польські розсліди принесли деякі небезінтересні подробиці про особу і підприємство видавця. Ми тепер знаємо, що це був німець з Франконії, з міста Найштадт; у краківських актах він пишеться Sweboldus Veyel, Feysel, Fiol. Людина була, очевидно, енергійна і здібна, але занадто многостороння і непостійна — і це не дало їй змоги досягнути тривкі світові успіхи. Незвісно, коли перенесла вона свою діяльність до Польщі, — бачимо тільки, що в 1479 р. Фіоль стає громадянином міста Кракова; його офіційним ремеслом було виготовлення дорогих вишивок — золотих і перлових, для церковного і світського вжитку. Поруч того займається він інженерією: винаходить якісь машини для витягання води з копалень, здобуває на цей винахід королівську привілею (1489) і, здається, — йому ж завдячує рентою, плаченою потім Фіолеві звісною угорською фірмою Туріїв, або в латинській формі — Туронів, що мали великі копальні підприємства, між іншим і в Польщі. Очевидно, за її ж фінансовою допомогою (бо сам Фіоль сильним капіталістом не був) забирається він у тім же часі до друкарства. Нижче ми побачимо заяву цих Туріїв, що Фіолеві наклади належать їм, і хоч можна це тлумачити так, що вони пізніш скупили ці наклади у Фіоля, але ще простіш думати, що вони відразу фінансувалися цими багатими і рухливими капіталістами.

Коли і як до цього прийшло — не відомо нічого. З того, що до осені 1491 р., як думають, було видруковано в цій друкарні п'ять великих книг, разом 1688 сторінок великого формату (folio), і приблизно стільки ж квартового, міркують, що друк тягся добрих кілька років, а приготування букв (письма) мусило також зайняти чимало часу. А що 1483 року, przypadком довідуємося, Фіоль винаймав для якогось діла магістратські стайні і справляв для цього приміщення столи, ліжка й інші меблі, то й здогадуються, що, мабуть, тоді саме він закладав свою друкарню. «Руські букви» («rewsische Schrifft ader buchstabinn») різав і виливав для нього місцевий вчений майстер Рудольф Борсдорф з Брунцвіку (Бравншвайгу) — у 1485 р. він був записаний на Краківському університеті і студіював тут астрономію. З лютого 1491 р. маємо пізніше його приречення, дане Фіолеві, що він ні для кого і навіть для себе самого не буде різати і виготовляти цього письма без відомості і дозволу Фіоля під умовою втрати всього свого майна. З вересня 1490 р. маємо процес, початий Фіолем за вкрадений у нього папір¹. Поза тим нема ніяких відомостей про його працю, крім самих видрукованих книг.

Тепер маємо дві книги з його маркою. Се «Осмогласник» (Октоїх) і «Часословець», обидва 1491 р. «Осмогласник» —

¹ Monumenta Typographica, № 45 і 48.

фоліант з 169 аркушів (337 сторінок, по 25 рядків на кожній), не нумерованих, сигнованих тільки по «тетрадах» (сшитках), кожна з 8 аркушів. На першій аркуші (на звороті) дереворит — розп'яття, на другій заголовок:

Съ Богомъ починаем Осмогласникъ, твореніе пр(епо)д(о)бнаго о(т)ца н(а)шего Іоана Дамаскына. Въ суб(оту) веч(ер) на «Г(оспод)и, възвах»... і т. д.

На останній аркуші поучення для палітурника:

То есть личба до той книги, яко имають тетради быти от початку азъ до конца, одна тетрадь подля единоѣ и тыжь одинь листь подля другого, азъ до конца.

На звороті, на останній сторінці книги — так званий у бібліографів «вихід»: дереворит, що представляє герб міста Кракова в щиті, навколо його, на декоративній стяжці і коло неї, латинські ініціали видавця S і V (Sweybold Veyel) і слов'янськими літерами «з Кракова»; в нижніх кутах два рази повторений геральдичний знак — марка Фіюля чи, може, різьбаря, що різав цю гравюру. Під нею:

Докончана бы(сть) сия книга у великомъ градъ у Краковъ, при державъ великаго короля полскаго Казимира, и докончана бысть мѣщанином краковскимъ Швайполтомъ Фьоль из немецъ, немецкого роду Франкъ, и скончашася по Божиєм нарожение(м) 14 съть девя(т) и а (1) льто (1491).

«Часословець» формату чвертки, 48 сшитків (767 сторінок по 19 рядків), без нумерації, має заголовок, вже нами вище зацитований:

Часословець имѣя и ношную, и дневную службы по уставу, иже въ Иер(ус)алим великыа Лавры иже въ с(вя)тых о(т)ца н(а)шего Саввы.

Зміст: полунощниця буденна і святкова; канон Трійці; утреня; часи; вечірня і павечірниця; тропарі і кондаки; календар (з руськими святими); служба Великого посту; пісні святочні; правило причастя; паракліс.

Закінчення ті ж самі, що в «Осмигласнику»: повчення палітурникові і вихід буквально ті самі, дата 1491 р.

Письмо дуже інтересне, зроблене під рукопис, з великою домішкою червоного друку (кіноварі). Характеристичні піктографічні літери, пізніш не вживані: в слові «окрестъ» («окръсть») вживається *o*, перехрещене посередині; в словах «очи», «многоочиті» і подібних вживається *o* з «очками»: двома крапками в однім оніку, чи по крапці в двох сполучених оніках. У складі і друці помітні деякі технічні хиби у порівнянні з сучасною європейською технікою: нема спадій для виповнення порожніх місць і подібне.

Цілком того ж самого друку і техніки є ще дві «Тріоді» — пісна і цвітна, аркушевого формату. Виходів нема, але з огляду на свідоцтво Копистенського в його «Палінодії», що він

бачив «Тріодь» пісню і цвітну краківського друку¹, дослідники приймають за певне, що ці «Тріоді» без виходу також Фіолевого друку. Перша має 32 сшитки (313 карток), друга 31 (карток 362).

Нарешті, архієпископ Питирим, російський полеміст першої половини XVIII в., посилається на Псалтир краківського видання 1491 р. («в печати краковской во псалтирьхъ со возслѣдованіемъ печатаних, в лѣто от воплощенія Христова 1491»). Тому дослідники рахують це п'ятою книгою Фіолево-

¹ Оповідання Копистенського цікаве тим, з одного боку, що виявляє велике заінтересовання тими краківськими друками, з другого — повну несвідомість історії їхньої появи вже в тім часі — серед людей другої половини XVI і початків XVII в. Копистенський посилається на ці краковські друки як на доказ того, що чехи, угри і поляки прийняли хрещення від грецьких проповідників і спочатку держали віру східної церкви. Він виводить, що в Кракові мусило бути слов'янське католицьке богослужіння наприкінці XV в. і для нього були надруковані ці Фіолеві книги — думає, що вони призначалися для монастиря «слов'янських бенедиктинів», фундованого королевою Ядвігою, що викликала цих ченців з Праги і збудувала їм кляштор св. Хреста на Клепарі. Пояснення неможливе, бо слов'янське богослужіння в тім кляшторі давно заникло перед часами Фіоля; але воно цікаве нам своєю негативною стороною — що про мотиви і завдання його видавництва в тих часах у нас нічого вже не знали. Копистенський, розвиваючи свою аргументацію, пише (наводжу в скороченні): «А же тые чехове, пражане, законници словенскій в Краковѣ релѣи всходной церкви были, довод I — ижъ языкомъ славенскимъ литоргисовали... Другій доводъ — ижъ книги грецкіи церковніи, на славенскій языкъ преведени мѣли, которыхъ до отправованія набоженства уживали и въ Краковѣ ихъ друковали — такъ тыи, которые до набоженства и спѣванія церковного належали, якъ тежъ и овые, которые належали до богословіи, то есть до письма святого и до выкладу отъ святыхъ учителей на писмо святое учиненного. Книги абовѣмъ «Тріода» зъ грецкого языка названіи въ Краковѣ друковано. А находятя тыи книги («Постная» и «Цвѣтная»)* въ многихъ при церквахъ и въ монастырохъ въ земли Лвовской и въ монастыру Дорогобузскомъ, и въ Городку — монастыря Печерского маестности, и на Подляшу въ земли Бѣлской въ Боткахѣ. — маестности с. м. пана Богдана Сапѣги*, на Вольню и индѣ по розныхъ мѣстцахъ. Есть и другая церковная книга, которая ся называетъ зъ грецка «Октоихъ» або «Охтай», краковского друку, которая находится въ Смѣдинѣ подѣ Турійскомъ на Вольню, въ Каменцю Литовскомъ при церкви св. Симеона и индѣ. Есть и третья книга, котрую зъ грецкого языка называемо *βρολόγιον*, а по словенску «Часословъ», въ Краковѣ друкованая черезъ нѣякогось Швайполта Фіоля за кроля Казимера Ягелловича. Зъ которой книги уживанья на око видѣти дається, же тыи законници праскіи и краковскіи были регулы не овыхъ теперешныхъ новыхъ мнихов латинскихъ, але св. Саввы Іерусалимского, бо той «Часословъ» такъ есть отитулованъ: «Часословець имѣяй нощную и дневную службу по уставу, иже въ Іерусалимѣ великія лавры иже во святыхъ отца нашего Саввы». Тая книга находится въ монастыру Печерскомъ кievскомъ, у церкви Любелской и ве Лвовѣ у Честнаго Креста на Личаковѣ, передѣмьствоу Галицкомъ, въ Великомъ Берестю въ Литв... Такового «Часословца» або «Полустава» и нынѣшнего вѣку всѣ законники грецкіи заживають въ своихъ набоженствахъ».

* Сі слова в рукопису, з котрого надруковано Палінодію в «Рус. истор. бібліотекъ» (т. IV, с. 991), стоять явно не на своїм місці, тому я їх переносу сюди. Можливо, що вони були в архетипі приписані на березі; я позначив їхнє місце в рукопису далі зізвѣдкою.

го видання, хоча декотрі думають, що тут мова про той же самий Часословець, тексту котрого відповідає цитата, наведена Питиримом.

Восени 1491 р. друкарня була зачинена через процес, початий місцевим духовним судом. Фіоля обмовлено в ересі, арештовано і припинено його працю¹. Довідуємося про це з судової записки, що 21 листопада Йоган Турі та його швагер і компаньйон Тешнар взяли на поруки Фіоля під зарукою величезної суми, тисячі угорських флоринів. Але потім, видно, його таки всадили до єпископальної в'язниці, бо в березні 1492 р. на розправу його приводять «з карцерів». На суді, очевидно, йому нічого серйозного не було доведено, і справа скінчилась тим, що він під присягою зложив своє католицьке визнання. Викляв усяку ересь проти католицької віри і заявив, що в усіх артикулах віри так думає і тримає «як св. мати церква вселенська і римська тримає, думає й учить». «Особливо в тих артикулах, в котрих проти мене підняте було підозріння, я серцем і устами ісповідую, що тільки в правді св. церкви і вірі католицькій християнській вічне спасіння душі, а в ніякій секті поза церквою; а що мною сказане було навпаки, то з легкодушності або з необачності («lapsu linguae»), або через настирність тих, що докучали мені, а не від серця мною було сказано. Так само серцем і устами ісповідую, що в тайні святої євхаристії істинний Бог і що причастя під одним видом хліба вистачає для спасення народові християнському». Присягнув також, що за цей процес нікому не буде мститись, ні докучати, і в тім ручило за нього кілька міщан, що він ні з ким не буде процесуватись, ні відгороджуватись — тим, очевидно, що донесли на нього².

Деякі дослідники — як от новий видавець документів про Фіоля І. Птасьнік, цю Фіолеву ересь, за котру його взято під суд, називають гуситством, очевидно, — на підставі тих його необережних відзивів про причастя. Але далеко простіш припускати, що, маючи зносини з людьми, які замовляли йому православні друки, і тими, що їх правили, і тими, що їх купували, — він не устерігався, як купець, що свій крам хвалить, від висловів на користь чи в оборону свого ремесла, — висловів, що допускали спасенність православної церкви та її sacramентів, а в тих напружених відносинах, коли питання про спасенність руської церкви стояло дуже гостро, цього було досить, щоб підвести бідного друкаря під монастир. Це треба пам'ятати, що в Краківському університеті оракулом у цих спра-

¹ Отже це помилка, коли пишеться (наприклад, і в останній статті О. Соболевського), що Фіоля потягнуто до суду за друк православних книг — тому що католики вважали православні книги за еретичні.

² Monumenta, № 56.

вах був тоді Сакран, один з найбільш безоглядних ворогів руського обряду, що латинський єпископат займав, переважно, теж дуже негативну позицію супроти цього обряду (ми ще повернемо нижче до цієї позиції). Отже, дуже легко з хвалителя свого краму бідний Фіоль міг потрапити в еретики. Навіть прості конкуренти, які захотіли вкусити й собі сподіваного руського хліба — попробувати щастя з руськими книгами, коли вийшли в світ Фіолеві друки, а Фіоль постарався протиставити їм свою монополію, могли піти на провокацію і вирвати у нього якісь необережні вислови, що привели його під церковний ключ. Згадаймо недавню умову Фіоля з Борсдорфом, котроку він запобігав, щоб ніхто більше не міг добути у його доставця «руського письма», і його вислови в присязі про тих, що своїм «настирним докучанням» вирвали у нього небезпечні слова,— і картина вирисується перед нами дуже правдоподібна!

Кінець кінцем Фіолеві вдалося вирватися з лап святої інквізиції: 27 березня священник Андрій Яновскі, ставши перед урядом міським, іменем краківської капітули й «інквізитора еретиків» заявив, що обвинувачення, пред'явлені «Свебольдові Фейєлеві», на основі проведеного слідства признані ними неоправданими, а він самий — вірним католиком і ні в чим, що йому було закидано, не винним¹.

Поруч того в актах гнезненської капітули знайшлась така записка під днем 13 січня 1492 року:

Іменем чесного Турі («Turzi»), краківського міщанина, прошено, аби ваша батьківська всечасність із своїми панами, членами капітули, дозволила розповсюджувати руські книги, що ним у Кракові видруковані і мають друкуватися². Всечесний ахрієпископ, спитавши гадок панів (членів капітули), заборонив і наказав, аби їх не розповсюджувано і надалі не друковано.

Справа, таким чином, була вбита. Що сталося після цього з видрукованими книгами і всім друкарським інвентарем — письмом (шрифтами), заготовленими оригіналами і подібним,— застається незвісним. У літературі оберталися здогади, що краківське письмо було конфісковане інквізицією; інші думали, що, навпаки, Турі його вивезли і вжили для спорудження нової друкарні в південнослов'янських краях. У Кракові наприкінці 1490-х рр. не можна вже було купити Фіолевих друків нітрохи. Краківський професор Зомерфельд, котрого поет Цельтес з Відня просив купити йому в Кракові різні книжки, в тім і «друковані по-руськи», відписував йому в травні 1498 р.: «До Свейпольда я двічі звертався в твоє ім'я і пильно просив, що ти мені казав; каже, що не має жодної

¹ Monumenta, № 57.

² Libros per eum impressos ruthenicos et alios imprimendos sua reverendissima paternitas cum suis dominis admitteret ad publicandum.— Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, t. XIII. Про це замітка професора Брікнера в Archiv f. si. Ph., XVI.

книги руського письма і вже тобі це писав»¹. Зі звісток Копистенського можна судити, що Фіолеві друки таки розійшлися по Україні в немалій кількості, — коли Копистенський століттям пізніш міг для прикладу нарахувати цілий ряд йому звісних примірників. Подібність видань цетинських 1493—1495 рр. (там теж вийшли Осьмигласник і Псалтир з возслідванням) наводила декого на гадку, що Турії могли перекинути туди Фіолеву друкарню². Але подібність може пояснитися також і тим, що цетинські видавці йшли за прикладом Фіолевих друків. У кожному разі досі незвісно нічого, що б вказувало скільки-небудь певно на продовження Фіолем (що дожив до 1525 р. в службі у Туріїв на Угорщині) чи його патронами Туріями друкарського діла, розпочатого в Кракові.

Тим вичерпується все, що нам досі про нього відомо документально. Полишається ще вступити на поле здогадів і висновків в питанні, для кого призначалися ці видання, які були ініціатори їх, хто фактично цим ділом керував і т. д. За браком безпосередніх звісток про це треба пошукати за посередніми вказівками, які можуть що-небудь принести для висвітлення цього незвичайно цікавого і важливого епізоду, що протягом цілого століття викликав цікавість учених кіл.

Рахуючи максимально, маємо тепер п'ять Фіолевих книг. Усі вони богослужбні. Хоч Копистенський і говорить, що в Кракові були друковані не тільки книги до богослужіння, але й до «богословії», проте його вислів — загальний і не підпертий ніякими конкретними вказівками, ясно вказує, що нічого певного він про такі книги не знав. Новішими часами був висловлений здогад, що Фіоль-Турії мали замір випустити повне коло богослужбних книг, усе відразу — тому перші книги (Тріодь Пісна і Цвітна) не були навіть зазначені роками — бо мали вийти разом з пізнішими³. Що видавничий план дійсно був широкий і не закінчувався на книгах, видрукованих до нещасливої осені 1491 р., це дає зрозуміти прохання Турія — дати йому дозвіл продажі не тільки на ті книги, що вже видруковані, але й на ті, що мають друкуватись, і само собою розуміється, що видавничий план не був у тім, щоб випустити Октоїх і Тріоді, коли не було на ринку далеко потрібніших

¹ «Nullum apud se ruthenae litterae librum habere affirmat.— Przewodnik bibliograficzny, 1884, с. 166.

² Такий здогад висловив недавно проф. О. Брикнер у своїй рецензії на «Monumenta» у «Kwartalnik Hist.», 1923, с. 169. Але інші, як наприклад П. Владимиров, як ми бачили, рішуче відрізняли друкарську техніку цетинську від краківської.

³ Теж гадка О. Брикнера у вищезгаданій рецензії. Про те, що Тріоді видруковані були перед Осьмигласником, здогадувалися І. Каратаєв та інші.

книг — таких, як Службник, Требник, Євангеліє, Апостол¹. Ці книги мусили бути у видавничім плані, і тільки якісь технічні, ближче нам не звісні умови були причиною, що першими повиходили такі другорядні (за виїмком Часослова і того гіпотетичного Псалтиря) книги церковного кола.

Для кого ж, для яких країв ці друки призначались і хто працював над ними? У книгах на це нема ніяких безпосередніх вказівок. П. Владимиров з огляду на певні українські елементи в мові, що продираються через традиційний середньоболгарський правопис цих книг, спопуляризований у нас митрополитом Кипріаном і його співробітниками, і на виразно українські прикмети у видавничих приписах, доводив, що книги приготувалися до друку «руськими руками»: або їх переписували руські переписувачі, або друкарі й коректори Фіоля були русини. Справді, є такі яскраві місця у виході книг, як оце: «у городъ у Краковъ»; в текстах: «живь буде у вькы», «усплачюся», «вькоризна», «повченіа повчитесья», «придѣте вси, вьспоимо», «сь греческое», «окрываивь» і подібне. Далі П. Владимиров указував, що в календарі Часослова вислідуються святі українсько-руські, а нема святих ні сербських, ні болгарських і подібне².

Академік О. Соболевський не погодився з цим поглядом і з огляду на згаданий середньоболгарський правопис цих книг висловив здогад, що оригінали їх походили із земель південнослов'янських або молдавських і для них же призначались: замовлення Фіоль дістав, мабуть, від котрогось з молдавських господарів або бояр; на це, мовляв, вказує, що зараз за виданнями «молдавської редакції» Фіоля пішли безсумнівні молдавські видання: брашівське євангеліє Бегнера, Октоїх воєводи Влада і подібні³.

Але ці міркування не позбавляють значення вказаних спостережень П. Владимирова (доповнених потім ще іншими

¹ Звичайне коло богослужбних книг таке: Требник або Молитовник (Молитвослов), Часослов, Службник або Літургіарій, Псалтир, Євангеліє, Апостол, Октоїх, Мінея загальна (обща) і Мінея місячна, Тріодь, Ірмолой, Тіпикон (Устав). Требники, часослови, службники, псалтирі, євангелії, апостоли були звичайно між першими друками, де розпочиналась видавнича робота.

² *Владиміровъ П. В. Франциск Скорина...*, с. 26—27; пор.: *його ж: Начало славянскаго книгопечатанія...*, с. 25—29.

³ Рецензія в ЖМНП, с. 331—332. У пізнішій своїй статті про слов'янські друки («Богословська енциклопедія») академік О. Соболевський висловився більш стримано: «Текст орфографією найблизший до тексту церковнослов'янських книг, уживаних у Молдавії та Трансильванії, але розповсюджених також у Південній Росії. Шрифт приподоблюється до слов'янських південно-молдавських рукописів. Мабуць («повидимому»), Фіоль узявся до видання їх за замовленням або порадою якогось румунського або південноруського магната» (с. 175).

поміченнями). Середньоболгарський правопис був широко прийнятий не тільки в болгарських краях, але й на Україні XV в. П. Владимиров у своїй пізнішій статті підкреслив те, що деякі з календарних записів буквально сходяться з Псалтирем Московської синод. бібліотеки безсумнівно «руського письма» і деякі з цих записів у Часослові Фіоля передані із змінами явно «руськими»; далі, що деякі з особливостей його орфографії явно вказують на північне походження оригіналу, а ніяк не молдавське, і подібне. По справедливості оцінив він також і той факт, що букви, виготовлені Борсдорфом, звуться «руськими». Ми до цього ще можемо додати, що Турі, добиваючись дозволу для продовження Фіолевих видань, виразно зве їх «руськими книгами» і так само Зомерфельд в листуванні з Цельтесом. Скажемо й те, що коли б Турі мав на гадці ринок балканський, то, мабуть, не фінансував би друкарні в далекім Кракові, а заложив би її десь ближче до країв збуту, на Угорщині, де мав різні підприємства. Коли книги призначались для Болгарії, Сербії чи Волощини, то можна було б сподіватись, що це б позначилося і в доборі співробітників, що доглядали друку, і справді — в календарі «Часослова» також (в його святцях). Та й дозволу на вивіз до балканських країв Турій, мабуть, скоріш допросився б у гнезненської капітули і так, мабуть, і мотивував би своє прошення, що книги призначаються не для русинів Польсько-Литовської держави, а друкуються на експорт. Справді, се цікаво, що слідів поширення цих друків у балканських сторонах не помітно ніяких, тим часом як на Україні, як ми вже бачили, вони були досить популярні!

Видання велось, очевидно, передусім для України, українськими руками, які задокументували себе отими наведеними вище «виходами» і технічними приписками¹.

¹ Зазначивши, що оригінал Часослова був північного походження, покійний П. Владимиров у своїй пізнішій праці (Начало..., с. 11) підкреслив, що поверх його великоруських особливостей налягли українські, — що походили, очевидно, від редакторів, справщиків, друкарів тощо. Зауважив також, що нахил до середньоболгарського правопису, виявлений цими впорядчиками Фіолевих друків, загалом далеко сильніший був на Україні, ніж у Білорусі («Занимаюсь южно-рускими рукописями XV вѣка с приписками, свидетельствующими о русскихъ писцахъ изъ Вольни и Галиции, мы могли замѣтить ихъ особенное пристраііе къ средне-болгарскому правописанію; тогда какъ писцы Западной Россіи, Литвы, напр., изъ Вильны, держатъ русскаго правописанія, какое господствуетъ и въ западно-рускихъ актахъ»). Це змушувало його вважати впорядників Фіолевих друків українцями, хоч він дуже не підкреслював цю тезу. З новіших дослідників її дуже підносять І. Огієнко, але нічим не аргументує — кладе цілком голословно і замість доказів вносить неприємну ноту національного суперництва за славу Фіолевої ініціативи: «Через те, що книжки ці — це найперші друківані книжки серед цілого слов'янського світу, честь їх належить нам, українцям, різні вчені не раз намагалися відняти від нас». Діло, розуміється, не в славі, а в вірній виясненні факту; бо коли ми відіб'ємо собі славу, а факту не вияснимо, то тільки затемнимо для самих себе історичний процес тієї доби.

Перший дослідник Фіолевого видавництва С. Бандтке і новіший дослідник краківського друкарства проф. І. Птасьник підозрюють у цьому руку білоруських магнатів, що наїздили в 1490-х роках до Кракова та купували тут образи і рукописи, вчили своїх дітей і подібне. І. Птасьник спеціально вказує на Гаштовтів і Солтанів, бо про наїзди їх до Кракова в тих роках він зібрав кілька звісток з краківських книг, і думає, що ці магнати, будвши прихильниками унії руської церкви з Римом, хотіли наділити літургічними книгами церкви «Польсько-Литовської Русі» і через поширення цих книг впливати «також на Русь Московську». Покійний Моравський навіть висловив обережний здогад, що могла в тім бути рука самого старого короля¹. Покійний І. Франко думав інакше,— що це було діло князя Острозького-старшого, мецената Русі, яким його знаємо потім,— але здогаду цього не розвинув і не обгрунтував. Професор О. Брикнер останніми часами, розбираючи гіпотезу Птасьника, рішуче заперечує, щоб тут була якась магнатська рука, з тих мотивів, що «якби щось подібне снилось Гаштольдам і Солтанам, то потрапили б вони й оборонити нове діло». Поки нові свідoctва не доведуть чогось противного, він буде бачити тут тільки чисто фінансові спекуляції німецьких капіталістів, наприклад, Туронів (Туріїв) і думає, що краківське видавництво припинилося не наслідком процесу за ересь, а з інших причин,— може, «спекуляція показалася некорисною», і Фіолеве письмо (шрифт) було перетранспортоване до Чорногори².

Проф. О. Брикнер при тім забуває свою власну колишню замітку, котрою він констатував, що заходи Туріїв коло продовження друку «руських книг» розбилися об опір католицької ієрархії Польщі, яка мусила добачати в тім небажану підтримку «руської ересі». Не фінансовий неуспіх, а клерикальна *vis major* спинила справу. Гадка І. Птасьника про зв'язок її з тією боротьбою, яка разігрувалася в 1480—1490 роки коло ідеї унії і спасенності сакраментів східної церкви, зовсім не позбавлена значення,— хоч його здогадам про Солтанів і Гаштовтів та їх плани на Московську Русь спеціально я теж не бачу підтвердження.

Мені теж, як професору Брикнерові, здається, що магнатських рук у цій роботі не видно. Працювали, мабуть, міщанські,— що виявили себе у русі братським, може, поруч них і рядові зем'янські. Краків зі своїм університетом, безсумнівно, притягав українську молодь з цих зем'янських та міщанських

¹ *Historia Uniwersytetu Jagiellońskiego*, II, с. 70.

² Щодо цього здогаду, то П. М. Попов, як перед тим П. Владимиров, рішуче вважає чорногорське письмо 1493—1494 рр. відмінним від краківського 1491 р. (с. 8). Бажані детальніші і більш вичерпуючі дослідди.

кіл, і серед початків краківського друкарства, що почало зв'язуватися в 1470-х рр., мусила серед неї наростати гадка про організацію друкарства «руського», церковнослов'янського, для потреб українсько-білоруської церкви і громадянства, — от вона й знайшла собі здійснення кінець кінцем у підприємстві Фіоля. Він узяв на себе технічну справу, тим часом як серед українських та білоруських студентів і вихованців Краківського та Празького університетів (з останнім так тісно зв'язана була краківська школа) знайшлися ті люди, що взяли на себе розшукати потрібний книжний матеріал, підготувати його до друку та наглядати самого друку в ролях справщиків, коректорів і т. д.

Одним словом, я вважаю краківське видавництво прецедентом празького — першою стадією того самого літературно-видавничого руху, котрого другою стадією було празьке видавництво Скорини, третьою — віленське, а на нашій ґрунті — львівське. Краківські друки ще не обслідувані детально, не вистудійована також, з вище вказаного погляду, краківська університетська громада і взагалі культурне життя Кракова 1480—1490 рр. (присутність у ньому україно-білоруських елементів)¹. Я сильно сподіваюся, що дослідження, переведені в цій напрямі, навіть коли не знайдеться безпосередніх нових звісток про Фіолеве видавництво, кинуть світло на його історію і допоможуть зв'язати його з тим церковним і громадським просвітнім рухом другої половини XV і початків XVI в., коло котрого ми оце тут ходимо весь час, збираючи його відгомони, а тепер спробуємо заглянути до самого його ієрархічного осередку, — наскільки се дозволяють скупі джерела і необробленість різних, зв'язаних з цією темою питань.

Церковні заходи. Внутрішнє життя українсько-білоруської церкви в другій половині XV і в першій половині XVI в. досі досліджене дуже мало. Відомості про нього дуже бідні. Бачимо боротьбу за автономію — проти претензій московських митрополитів, з одного боку, проти занадто широкого тлумачення великокняжого і королівського патронату — з другого. Бачимо тяжке і трудне маневрування між тенденціями того ж великокняжого уряду до церковної унії і рішучою неохотою до неї місцевих громадських кіл і церковного зверхника — царгородського патріархату. Нема сумніву, що громадянство відзивалося на різні перипетії цієї боротьби доволі активно і енергійно, хоч ми тільки часом стрічаємо якісь натяки на це. Безсумнівно також, що воно не зоставалось пасивним супроти великих змін у культурнім житті, викликаних упадком Царго-

¹ Про це тільки дуже побіжні й загальні згадки у Моравського (т. I, с. 106, т. II, с. 66—70).